

## מרי תותרי

ליאת קוזמא, 2011 / לנוכח בית הדין השרעי: תהליכי שינוי במעמדן של נשים מוסלמיות בישראל ובמזרח התיכון. תל אביב: רסלינג. 261 עמודים.

הדעה הרווחת בחברה הישראלית היא שנשים ערביות בישראל ובמיוחד המוסלמיות, הרוויחו יותר מעמיתותיהן במדינות ערב בעקבות החקיקה הישראלית הליברלית המקדמת נשים. אולם הספר "לנוכח בית הדין השרעי" מראה תמונה אחרת. בעבר, מדינות ערב, כולל האזור שלנו, שהיו תחת האימפריה העותמנית היו כפופות לחוק זכויות המשפחה העותמני שנחקק בימיה האחרונים של האימפריה. מאז חלק ממדינות ערב הנהיגו תיקונים ורפורמות מרחיקי לכת בעניין המעמד האישי. רפורמות אלו היו תולדת מאבקם של ארגוני נשים, בשיתוף עם משפטנים בעלי מודעות חברתית ואחריות ציבורית לקידום החברה. ישראל, לעומת זאת, כמעט ולא התערבה בדיני אישות של העדות (המוסלמית, הנוצרית והדרוזית) ולא הביאה לרפורמות המקובלות בחלק מהמדינות השכנות. היום בישראל המשפט השרעי נשען בעיקר על חוק זכויות המשפחה העותמני, על הפסיקה הליברלית ועל התקנות המשפטיות שהוציא נשיא בית הדין השרעי בשנים האחרונות.

הספר "לנוכח בית הדין השרעי" מבוסס על יום עיון, שהתקיים במאי 2009 במכון טרומן בירושלים ודן באפשרות לשינוי בחוק המעמד האישי של מוסלמים בישראל. הספר נכתב בשיתוף פעולה עם עמותת נסאא ואאפאק ("נשים ואופקים") שהוקמה ב־2002 על ידי קבוצת נשים פמיניסטיות<sup>1</sup> במטרה לקדם את חוק המשפחה המוסלמי בישראל בהתאם לדיני האישות המתקדמים ביותר בעולם הערבי. נקודת המוצא של העמותה היא שהדת האסלאמית מקנה לנשים זכויות רבות אבל הן מוכחשות ומושתקות כי מלאכת הפרשנות של הקוראן וההדית<sup>2</sup>, שהם המקורות לחוקי השריעה, הייתה נחלתם של הגברים הנמנים עם הזרם הדתי השמרני שנטלו לעצמם את המונופול על כך. עקב כך, נשים רבות אינן מודעות לזכויותיהן במשפחה ובחברה לפי הדת האסלאמית כי הן חונכו במשך דורות לקבל את מרותם של הגברים כדבר מובן מאליו המקודש על פי "הדת". אולם בשנים האחרונות התפתחו פרשנויות מתקדמות של אנשי דת מוסלמים ופמיניסטיות אסלאמיות בעולם הערבי והאסלאמי, אשר מקנות לנשים זכויות רבות ותומכות בשוויון בין המינים. על כן, מטרת העמותה היא לחשוף את הציבור לפרשנויות מתקדמות כדי לקדם את מעמד הנשים בחברה הערבית.

הספר מאגד בתוכו שלושה חלקים ושמונה מאמרים. המבוא – שאותו כתבו מנכ"לית עמותת נסאא ואאפאק נאיפה סריסי, רות רודד וליאת קוזמא – מדגיש את הצורך בשינויים במעמדן המשפטי והחברתי של נשים מוסלמיות בישראל כפי שהתרחש בחלק ניכר ממדינות האזור.

חלק א' מוקדש לשינויים אשר התרחשו במשפט השרעי בישראל מאז חקיקת חוק המשפחה בשלהי התקופה העותמנית ועד ימינו. המאמר הראשון של איריס אגמון הוא מעין הקדמה כללית על תפקיד בתי הדין השרעיים בפלסטינה בחמשת העשורים האחרונים של התקופה העותמנית ועל תהליכי השינוי שחלו בהם. המאמר מתרכז בחוק זכויות המשפחה העותמני מ־1917 (שהוא למעשה קודיפיקציה של דיני משפחה) שהנהיג בשעתו רפורמות חשובות בענייני מעמד אישי, כמו העלאת גיל המינימום לנישואין, הגדרת הבגרות, הוספת עילות לביטול הנישואים לבקשת האישה ועוד. אגמון טוענת שהשיח המשפטי אז חיזק את המשפחה הפטריארכלית אשר הפלתה את הנשים לרעה, אך באותה עת הגן על החלשים.

מאמרו של מוסה אבו רמדאן מגדיר את יסודות ההלכה הקלאסיים המנחים את פרשנות דיני האישות (קוראן, הסונה, האג'מאע והקיאס) ואת האנשים בעלי הסמכות המופקדים עליה (הפוקהאא, האמאם והח'לפיה). המאמר עוסק בבעייתיות של מדינה לא מוסלמית אשר יש בה לבית המחוקקים ולבתי המשפט האזרחיים יכולת לפסוק בעניינים הקשורים לדין המוסלמי. המאמר מציג את התנגדותם של זרמים שמרניים בחברה המוסלמית בישראל להחלפת החוק הקיים (החוק העותמני מ־1917) בחוק עדכני התואם את ההתפתחויות החברתיות, בטענתם שמדובר בחקיקה דתית. המאמר האחרון בחלק זה, נכתב על ידי קאדי מבית הדין השרעי בחיפה, איאד זחאלקה. לטענתו, מערכת בתי הדין השרעיים בישראל שמרה על האוטונומיה שלה והתנגדה להתערבותה של המערכת המשפטית הישראלית. זחאלקה מגיע למסקנה זו דרך ניתוח פסקי דין שרעיים לערעורים והתבטאויותיו של נשיא בית הדין, הקאדי אחמד נאטור. על סמך ניתוח זה, הוא טוען שהייתה המשכיות לבתי הדין השרעיים העותמניים.

חלק ב' של הספר מתמקד בתמורות בחוק המעמד האישי המוסלמי בתורכיה, במרוקו ובאיראן, שהם שלושה מודלים שונים. מאמרה של ענת לפידות-פרילה עוסק במצב הנשים בתורכיה בעקבות המהפכה הכמאליסטית שכפתה חילון על החברה התורכית. המאמר מציג את השינויים המשפטיים החשובים בשנות ה־20 וה־30 של המאה ה־20, שאפשרו שינוי במעמדן החוקי והחברתי של נשים בתורכיה המודרנית, אפשרו את השתתפותן בעשייה הציבורית והביאו לשינויים ביחסי הכוח המגדריים בחברה. לפידות-פרילה טוענת שהמהפכה הכמאליסטית הטיבה עם נשים מהמעמד הבינוני והגבוה וכמעט פסחה על נשים מהמעמד הנמוך ומהפריפריה החברתית בשל שתי סיבות עיקריות: הראשונה, מלחמת החורמה של הכמאליזם נגד הממסד הדתי, שיצרה מערכת משפטית

כפולה (מערכת אזרחית רשמית של המעמד הבינוני והגבוה ומערכת דתית מחתרתית לא פורמלית לנשים הכפריות ולעירוניות מהמעמד הנמוך); והשנייה, המערכת החוקית והמשפטית של המדינה שאפשרה המשך פרקטיקות מסוימות פטריארכליות בתחומים מסוימים. לפידות-פרילה טוענת שהחקיקה עצמה והיישום הדיפרנציאלי של החוק המשיך את אפליית הנשים בתורכיה.

מאמרה של ליאת קוזמא מתמקד במאבקן הפמיניסטי של נשים במרוקו (איחוד הפעולה הנשי) לשינוי חוק המעמד האישי. קוזמא סוקרת את התהליכים שהובילו לשינוי החוק, מתחילת התארגנות הנשים בראשית שנות ה-90 ועצומת מיליון החתימות לשינוי החוק, ועד לרפורמות בחוק בשנת 2004. החוק החדש מתיר לנשים להינשא ללא אפטרופוס ואוסר על גברים לגרש את נשותיהן ללא הסכמתן או ללא נוכחותן. החוק מגביל את הפוליגמיה אך לא מבטל אותה. הרפורמות בחוק היו מלוות בשיפור ניכר בייצוג הנשים המרוקאיות בפוליטיקה, בחברה ובכלכלה. עם זאת, חלק ניכר מהגברים והנשים במרוקו (בעיקר בכפרים ובשולי הערים בשל שיעור הבורות הגבוה בקרב נשים) אינם מודעים לחוק ולמשמעויותיו, ועל כן מוטלת על ארגוני נשים אחריות הסברתית לחלק נרחב בחברה המרוקאית.

אמנם בתורכיה ובמרוקו נחקקו חוקים מתקדמים האמורים לבטל את האפליה נגד נשים, אבל בשני המקרים מרבית החוקים אינם מיושמים בשל חוסר נכונותם של חלק מהשופטים לכבד את רוחו של החוק (המקרה התורכי) או בשל בורות ושוליות המונעות מנשים גישה לידע ולמימוש (המקרה המרוקאי). אמנם נשים תורכיות ומרוקאיות היוו קול חשוב במרחב הציבורי ובדרישה לשינוי, אבל מנהגים חברתיים מושרשים, עוני, פריפריאליות ואנאלפביתיות מהווים מכשולים עיקריים למימוש הישגים שהושגו במישורים החוקי וההצהרתי.

מאמרה של ליאורה הנדלמן-בעבור מתמקד במאבקן המתמשך של נשים באיראן למען שינוי המעמד החוקי ולמען שוויון זכויות. המאמר סוקר את השינויים הבולטים בחוק המשפחה לפני המהפכה של 1979 ואלו שחלו בעקבותיה. כמו כן, המאמר מציג את הישגיה ואת חולשותיה של תנועת הרפורמה שהתעוררה בשנות ה-90. המאמר סוקר את דרכי מאבקן של נשים בעשור האחרון למען קידום זכויות האדם והאזרח באיראן. חלק ג' מתמקד במעמד האישי של נשים פלסטיניות בישראל דרך ניתוח החוק והפרקטיקה המשפטית. מאמרה של לילה עבד רבו מביא את סיפוריהן של נשים מוסלמיות מאזור ירושלים וטייבה אשר פתחו בהליך גירושין נגד בני זוגן בבתי הדין השרעיים לאחר שנים של דיכוי מתמשך. נשים אלה מספרות על העלייה במודעות שלהן במהלך התהליך שהן עברו, שבסופו הרגישו עצמאות ואחריות על חייהן.

מאמרה של טל מלר עוסק ביחס המשפחה והחברה הערבית בישראל לנשים גרושות ואימהות חד-הוריות מנקודת מבטן הסובייקטיבית. חלק מנשים אלו אינן זוכות לתמיכה

משפחתית וחברתית גם במקרים שבהם סבלו מאלומות, שהיא סיבה מוצדקת לגירושם. נשים גרושות נמצאות תחת זכויות מגדלת של החברה ועליהן להוכיח כל הזמן יושר והגינות.

מאמרם של אדם חפריינינוגרוב וחיים זנדברג מתמקד בנוהג של נשים מוסלמיות לוותר על חלקן בירושת מקרקעי בית אבותיהן לטובת אחיהן הזכרים – נוהג שקיים בחברות מוסלמיות שונות באזור, כולל החברה הערבית בישראל. יש לציין שלפי החוק המוסלמי נשים מקבלות חצי ממה שאחיהן הזכרים מקבלים בירושה. המאמר מנתח את הרקע החברתי והתרבותי של נוהג זה ומנסה לבדוק שיטות משפט אזרחיות מערביות להתמודד עם נוהג זה.

ייחודו של הספר הוא בשיתוף הפעולה הבינתחומי, שכן בכתיבת מקבץ המאמרים השתתף צוות חוקרים וחוקרות מתחומי המשפט, הסוציולוגיה, האנתרופולוגיה ולימודי המזרח התיכון. הצוות כלל נשים וגברים, יהודים וערבים, חוקרים וחוקרות מבוססים לעומת חוקרים בראשית דרכם. האוריינטציה של הספר: יש לנצל את הידע האקדמי שנצבר לאורך השנים כדי ליצור שינוי חברתי לטובת הנשים. הספר מעביר מסר חד וברור שניתן, ואף חובה, לשנות את מעמדן של נשים מוסלמיות בישראל ואת חוק המעמד האישי דרך התבוננות חדשה בטקסטים דתיים אסלאמיים ומתן פרשנות תואמת לזמן. שלושת המודלים בחלק ב' של הספר מהווים מודלים של עשייה פמיניסטית שמאתגרת את השיח הדתי ההגמוני, והם מציגים אסטרטגיות תואמות למקום.

המאמרים מציגים את מאבקהן של נשים במדינות שונות ואת האתגרים העומדים בפני נשים ערביות בישראל, ומעלים שאלות חשובות בעניין האפשרות לשינוי. החלק הראשון של הספר מדגיש שחוק המשפחה העותמני הקיים הוא תולדה של תהליכים היסטוריים ולא צו אלוהי ועל כן, בני אדם יכולים לשנותו. החלק השני מראה שמאבקים מסוימים הצליחו לשנות את דיני האישות. אמנם המקרה הישראלי הוא בעייתי במיוחד, היות והמדינה אינה מוסלמית, אבל שינוי החוק הוא אפשרי. החלק השלישי מציג את האתגרים הספציפיים שעומדים בפני פעילים ופעילות לשינוי חברתי בחברה המוסלמית בישראל, אתגרים שניתן להתגבר עליהם בתוך המסגרת המשפטית ומחוצה לה. הספר על כל חלקיו מעלה את המודעות לעניין מעמד הנשים המוסלמיות בישראל ובצורך לשנות חוק בן קרוב למאה שנה. מסרו של הספר: על אף הקשיים הרבים, המשימה היא אפשרית.

## הערה

1 העמותה היא חלק מתנועה שמוכרת בספרות כ"פמיניזם אסלאמי" ומבקשת לשלב בין אסלאם לבין פמיניזם. העמותה כוללת פמיניסטיות מוסלמיות, נוצריות ודרוזיות, והיא היחידה בארץ העוסקת במכלול זכויותיהן של נשים מוסלמיות בהקשר הדתי באמצעות קריאה וחשיפה של הטקסטים הדתיים. פעולות אלו מחזקות ומקדמות את מעמד האישה ואת זכויותיה במרחב הציבורי והפרטי.